

вав Артамон Матвеев. Він повідомив гетьмана про те, що цар планував перетворити Київ у столичне місто і збудувати тут свій палац. Це, наголошував А.Матвеев, мало б велике політичне значення у боротьбі проти Речі Посполитої. Хмельницький позитивно сприйняв слова боярина³⁷. Але перебіг обставин у наступні роки не сприяв здійсненню намірів російського уряду.

- 1 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. - М., 1953. - Т. 3. - С. 322.
- 2 Там же. - С. 412.
- 3 АЮЗР. - Спб., 1878. - Т. 10. - С. 377-380.
- 4 Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3. - С. 471.
- 5 Документы Богдана Хмельницкого. 1648-1657. - Киев, 1961. - С. 318.
- 6 Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3. - С. 520.
- 7 Там же. - С. 505-506.
- 8 АЮЗР. - Т. 10. - С. 374-375.
- 9 Там же. - С. 378.
- 10 Там же. - С. 351-372.
- 11 Там же. - С. 352-355.
- 12 Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3. - С. 534-543.
- 13 АЮЗР. - Т. 10. - С. 385-386.
- 14 Там же. - С. 389-391.
- 15 Там же. - С. 392.
- 16 Там же.
- 17 Там же. - С. 398-399.
- 18 Там же. - С. 413.
- 19 Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. - М., 1897. - Вып. 2. - С. 74.
- 20 ЦДАДА. - Ф. Белгородський отіл, стовп. 382. - Арк. 23-24.
- 21 Там же. - Ф. Розрядний приказ. Приказний стіл, стовп. 285. - Арк. 715-716.
- 22 АЮЗР. - Т. 10. - С. 364.
- 23 Там же. - С. 345.
- 24 Там же. - С. 237.
- 25 Документы Богдана Хмельницкого. - С. 366.
- 26 Там же. - С. 265-266.
- 27 Там же. - С. 291-292.
- 28 АЮЗР. - Т. 10. - С. 415-416.
- 29 Документы Богдана Хмельницкого. - С. 326.
- 30 Там же. - С. 341-342.
- 31 АЮЗР. - Т. 10. - С. 605-606.

118

- 32 АЮЗР. - С. 647-649.
- 33 Там же. - С. 611-614.
- 34 Там же. - С. 647.
- 35 Там же. - С. 615-624.
- 36 Там же. - С. 653-656.
- 37 ЦДАДА. - Ф. Сибірський приказ, стовп. 1471. - Арк. 68-69.

Надійшла 1.10.1986 р.

Т.А.Балабушевич

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ В РЕМЕСЛАХ ТА ПРОМИСЛАХ УКРАЇНИ В XVI-XVII ст.

У статті розглядаються поглиблення територіального поділу праці на Українських землях у XVI - XVII ст., розвиток продуктивних сил, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, формування капіталістичного укладу.

В статье рассматриваются углубление территориального разделения труда на Украинских землях в XVI-XVII в., развитие производительных сил, внутренней и внешней торговли, формирование капиталистического уклада.

Територіальний поділ праці на Україні, тісно пов'язаний з регіональними особливостями природокористування, рівнем розвитку продуктивних сил, політичними умовами на українських землях, належить до числа майже не вивчених проблем. Про нього згадують лише В.О.Голобуцький¹ та Р.Д.Толстов, оперуючи в основному кількома фактами². Проте доробок радянських вчених в галузі економічної історії УРСР, а також робота проведена в секторі історичної географії та картографії Інституту історії АН УРСР по підготовці карт економічного розвитку України XVI-XVII ст. дають можливість розглянути це питання щодо всієї території України протягом тривалого періоду пізнього феодалізму. Важливість же постановки його очевидна для розв'язання багатьох дискусійних питань, в тому числі проблеми генезу капіталізму на Україні, участі українських земель у формуванні всеросійського ринку, економічних зв'язків між українськими землями, що перебували в складі різних держав, розвитку ремесел і промислів доби пізнього феодалізму та ін.

Виникнення й поглиблення територіального поділу праці пов'язане з багатьма факторами. До них відносяться наявність природних ресурсів, заселеність території, рівень розвитку продуктивних сил

© Т.А.Балабушевич, 1990

ISSN 5-12-001227-2. Географічний фактор в історичному процесі, 1990.

119

та відокремлення ремесла від сільського господарства, розвиток торгівлі, соціальний розвиток території, в тому числі класова й народно-визвольна боротьба та пов'язані з нею процеси міграції населення, політичні умови. Складність і певна своєрідність всіх цих процесів на Україні в XVI-XVII ст. відбилась на розвитку територіального поділу праці.

Хронологічно в радянській історіографії період XVI-XVIII ст. поділяється на два етапи, межею яких стала визвольна війна українського народу 1648-1654 рр., що привела до важливих змін у всіх галузях життя, в тому числі відбилась на розвитку продуктивних сил, використанні природних ресурсів і територіальному поділу праці. Протягом першого періоду - XVI - першої половини XVII ст. в результаті розвитку продуктивних сил, а також під впливом соціально-економічних та політичних умов (посилення кріпосницького гніту після Люблінської Унії, коли Підляшшя, Київщина, Волинь та Брацлавщина потрапили під владу шляхетської Польщі, юридичне покріпачення селянства за Третім Литовським статутом 1588 р.³) активно розвивалася народна колонізація Слобожанщини та Запорожжя. Хоча в той період на українських землях чітко простежувалися відмінності в рівні використання природних ресурсів у районах давнього заселення та новоосвоєних земель, територіальний поділ праці поглиблювався, розвивалася спеціалізація окремих регіонів.

Могутній спалах народного протесту, яким стала визвольна війна 1648-1654 рр., знищив систему кріпосницької експлуатації польських феодалів на Лівобережжі, привів до значних змін і на Правобережжі. Влада Речі Посполитої на Київщині та Брацлавщині була відновлена повною мірою лише після ліквідації правобережних полків 1713 р.⁴ При всій складності політичних умов на Правобережжі, в тому числі загарбання Поділля Туреччиною в 1672-1697 рр., стихійні лиха, значні міграції населення, продуктивні сили відновлювались і розвивались, зростали, незважаючи на всі пересунення й невизначеність кордонів, економічні зв'язки, що сприяло поглибленню територіального поділу праці. Для Лівобережжя і Слобожанщини друга половина XVII-XVIII ст. були часом економічного піднесення. При всьому тому, що землі захоплювала старшина, великі маєтки потрапляли до рук гетьманської та полкової адміністрації, ремесла, промисли, землеробство розвивалося так активно, що за рівнем територіального поділу праці регіон доганяв такий давно освоєний край, як Галичина. В другій половині XVIII ст. освоювалися південні землі.

Розвитку природокористування, поглибленню територіального поділу праці оприяли товарно-грошові відносини, формування всеро-

сійського ринку, втягнення в нього українських земель, ускладнення торгівлі з сусідніми країнами. У XVIII ст. розвивається всеукраїнський ринок. У другій половині XVIII ст., в період формування капіталістичного укладу створюються далі можливості поглиблення територіального поділу праці.

Як уже згадувалось, виникнення й розвиток територіального поділу праці зумовлювалося насамперед наявністю природних ресурсів, заселеністю території, рівнем розвитку продуктивних сил та пов'язаним з ним соціально-економічним розвитком.

Найдавнішими районами заселення на Україні були Київщина, Північне Лівобережжя, південь Волині, Поділля та Галичина. Як показали дослідження Г.В.Боряка⁶, на час Люблінської унії найгустіше були заселені Галичина, Волинь, Західне Поділля та Вінниччина. Наявність же в Прикарпатті значних природних ресурсів, зокрема солі, привело до виникнення тут ще в давньоруські часи регіону-солеваріння⁷, який не лише проіснував до нашого часу, а й активно впливав на економічні зв'язки всіх українських земель, оскільки сіль звідси транспортувалась в епоху пізнього феодалізму по всій території України⁸. В XVI - першій половині XVII ст. на території України активно розвивалися ремесла та промисли, поглиблювалося відокремлення ремесла від сільського господарства. Розвивалися й сільські промисли, подеколи успішно конкурували з містами⁹.

Значним поштовхом розвитку ремесла та промислів стало поширення фільваркової системи, що зумовило виникнення численних заводів по переробці продукції фільварків безпосередньо в маєтках. Найбільшого поширення набували млини та гуральні. Наприкінці XVII ст. у Руському воєводстві нараховувалося понад 2 тис. млинів¹⁰. Млини в епоху XVI - першої половини XVII ст., коли єдиними енергопостачальниками були вода й вітер, мали дуже різноманітні функції. На їх основі молось зерно, дерлось крупи, валялось сукно, розпилювалась деревина. Без їхньої допомоги були неможливі виробництво заліза, міді, паперу. Як свідчать чисельні згадки в "Архиве Юго-Западной России"¹⁰ та інших джерелах¹¹, млини були поширені не тільки в Галичині, а щільною мережею вкривали всю заселену територію України. Найбільше, як показало складання карти економічного розвитку України того періоду, їх було в районі між Шепетівкою, Деражнею, Вінницею та Бердичевом, на півночі Київщини, на Лівобережжі від Чернігова до Березані й на північному сході до Новгород-Сіверського та Конотопу. Розвиненим було млинарство і в районі між Лохвицею, Лубнами, Багачкою, про що раніше в літературі не згадувалось.

У ту ж епоху значного розвитку не лише на Україні, а й в Білорусії та Литві досяг видобуток та обробка заліза й міді. У металургії на Україні в середині XVI ст. при досить широкому її розвитку виділяються такі регіони: Галичина, Західна й Південна Волинь, Вінниччина, північ Київщини та Чернігівщина. З цих місцевостей різноманітні залізні вироби поширювались по всій Україні, потрапляли в польські та російські землі, а також на Балкани. Зокрема, в другій половині XVI ст. львівські купці торгували у Константинополі ножами, косами, серпами, ремеслами до плугів українського виробництва¹².

При всьому тому, що про розвиток ремесел на Україні написано вже чимало, чомусь майже зовсім не вивченим залишається виробництво скла в період феодалізму. По суті, крім праці В.Л.Модзалевського¹³, спеціальних досліджень історіографія не має. Але побіжно згадується про скло і в узагальнюючих дослідженнях. Це свідчить про те, що дослідники неохоче звертаються навіть до опублікованих джерел, не кажучи вже про архівні. Як виявилось при складанні карти економічного розвитку України в XVI – першій половині XVII ст., виробництво скла належало до числа досить розвинених ремесел. Його виробляли в центральній частині Галичини, на Поділлі, Київщині, півночі Лівобережжя. Втім, вивчення цієї сторінки розвитку вітчизняної історії ще чекає свого дослідника.

Однією з поширених галузей промислів тієї епохи, часто пов'язаної з розвитком філяркового виробництва, було виробництво поташу, який використовувався у виробництві скла, мила, фарбуванні та вибілюванні тканин, промиванні вовни тощо¹⁴. Поташні були поширені на всіх українських землях, де в достатній кількості було дерево. Регіонами найбільш поширеного виробництва поташу були Північне Прикарпаття, Західна Волинь, Брацлавщина, північ Київщини та Лівобережжя¹⁵.

У першій половині XVII ст. у зв'язку з поширенням вогнепальної зброї зростає виробництво селітри, значним осередком якого стають Миргородщина й Київщина.

Хоча гончарне виробництво на той період розповсюджене було на всій території України, певна відмінність в наявності різної глини, рівні розвитку продуктивних сил, а також торгівлі приводять до виділення районів більш розвинутого гончарства – в Прикарпатті, на півдні Волині, на Поділлі та Полтавщині¹⁶.

Багаті на різноманітні дерев'яні вироби були райони Прикарпаття та Полісся.

Значного розвитку, як виявилось при вивченні та співставленні документальних джерел, набуває напередодні визвольної війни ви-

робництво сукна та різноманітних тканин і килимів. У цій галузі з'являлися перші мануфактури – у Кам'янці, Рогатині, Комарині¹⁷. Виробництво сукна, пов'язане з розвитком тваринництва, набувало розповсюдження на південному сході Галичини, Поділлі, центральній частині Київщини, Лівобережжя¹⁸. Українське сукно вивозилося в Росію, польські землі.

Безпосередньо пов'язані з розвитком на Україні тваринництва виробництво товарів зі шкіри. Районом поширення різних ремесел по обробці шкіри (кожум'яки, чинбарі, сидельники, кожухарі, скорняки, шевці та ін.) стали Закарпаття, Галичина, південь Волині, Вінниччина, Київщина та північ Лівобережжя¹⁹.

Таким чином, напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. на українських землях в ході розвитку продуктивних сил виділились спеціалізовані регіони окремих видів ремесла та промислів, що стало одним з могутніх чинників, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Важливу роль у територіальному поділі праці відігравали ярмарки, як найважливіші – у Києві, Львові, Кам'янці, Бердичеві, Чернігові, Ромнах, Новгороді-Сіверському, так і дрібніші, що напередодні визвольної війни існували практично у всіх містах та переважній більшості містечок України. Територіальний поділ праці в той період охопив не лише українські землі. Значною мірою він проявлявся і в зовнішній торгівлі, зокрема, в економічних зв'язках з російськими землями. Сам факт тісних російсько-українських зв'язків добре відомий, але результати нашого дослідження дозволяють визначити значно ширшу роль, ніж це здавалося досі, у цих зв'язках виробів ремесла та промислів України, а не лише сировини. До Росії вивозилися на продаж металеві вироби, скло, селітра, поташ, сукно, килими²⁰.

Із Західної України до Росії з виробів ремесла та промислів транспортувалися ювелірні вироби, скляний посуд, кожухи, полотно, сукна, папір. При всьому досить високому розвитку продуктивних сил на Україні напередодні визвольної війни, її залежне становище в складі шляхетської Польщі не могло не відбитись на економічному рівні, в тому числі на територіальному поділі праці. На українські землі поширювались і ті труднощі, в які потрапило на початку XVII ст. ремесло всієї Польщі.

Переживши разом з країнами Західної Європи "революцію цін", польський уряд став на шлях фіксації цін на ремісничі вироби. Ця регламентація не торкнулась цін на продукти харчування, які значною мірою зросли, що підвищило прибутки шляхти, але негативно позначилась на розвитку ремесла та промислів. Значного удару завдав ремісникам ще й імпорт дешевих зарубіжних товарів. Все це по-

гіршувало становище ремісничого населення й стало одним з факторів формування соціального протесту міщанства й сільських ремісників, що спричинилося до їхньої активної участі у визвольній війні.

У другій половині XVI ст. на економіці України позначився вплив грізних подій середини XVII ст. Бурхливо розвивалися ремесла й промисли на Лівобережжі, тривало освоєння Слобожанщини. В цих регіонах з'явилися мануфактури по виплавці заліза й міді, виробництву скла, шовку, сукна та цегли. Пов'язане з цим зростання продуктивності праці сприяло поглибленню територіального поділу праці. Розвиток сільського господарства, зокрема виробництва хліба в цих регіонах спричинився до поширення та удосконалення млинарства, яке особливо широко розвивалося на річках Слобожанщини²¹. Придесення спеціалізувалося на виробництві заліза, скла й міді. В значному регіоні від Барішівки на заході аж до Куп'янки на сході й від Ромен на півночі до Полтави на півдні розвивалося виробництво сукна, значна кількість якого вивозилась на продаж до Росії²². На півночі Лівобережжя продовжувався розвиток селітроваріння, а в середньому Подніпров'ї на лівому березі формувався регіон обробки шкіри. З 60-х років XVII ст. розвивалося виробництво солі на Торських соляних промислах, які постачали сіллю Лівобережжя й Слобожанщину²³.

Спустошень зазнало підчас визвольної війни Подніпров'я. Поділя ж було спустошене підчас турецької навали в останній чверті XVII ст. Значну кількість міст було розорено та спалено, а землі по Дніпру на південь від містечка Стайки повинні були за "Вічним миром" 1684 р. залишитись незаселеними. І хоча ці обставини не могли не вплинути на розвиток ремесла та промислів, Київщина залишалася регіоном виробництва залізних і гончарних виробів²⁴, на Поділлі й Брацлавщині також розвивалися виробництво заліза, обробка шкіри, ткацтво. Тривала невизначеність державної належності Правобережжя. Існування тут полкової адміністрації до 1713 р. сприяло збереженню та поглибленню економічних зв'язків з Лівобережжям та російськими землями. Продовжували розвиватись і зв'язки з Польщею та країнами Західної Європи. Торговельні зв'язки між усіма регіонами України стали фундаментом продовження формування українського ринку в другій половині XVII ст. та його тісного зв'язку з процесом формування всеросійського ринку.

Порівняно меншою мірою події війни зачепили Західну Волинь і Галичину. Вся Західна та Південна Волинь, Галичина залишалися районами виробництва заліза та виробів з нього, на Прикарпатті продовжувало розвиватись солеваріння та обробка деревини. В Гали-

чині значною мірою поширювалося ткацтво²⁵, на Закарпатті – солеваріння, обробка дерева та шкіри, виробництво сукна. Поглиблювалася роль Закарпаття в економічних зв'язках українських земель, Росії з країнами Центральної Європи.

Таким чином, у другій половині XVII ст. розвивався та поглиблювався територіальний поділ праці на Західній Україні, дещо послаблювалася економічна спеціалізація на спустошеному Правобережжі. Бурхливо розвивався і ускладнювався поділ праці між окремими районами Лівобережжя та Слобожанщини.

Значні зміни принесло в перебіг цих процесів XVIII ст. – період активного розвитку фільваркового господарства на Правобережній Україні і в Галичині, зростання старшинського землеволодіння на Лівобережжі, а поміщицького – на Слобожанщині, дальшого розвитку ремесла та промислів, як в сільському господарстві, так і в містах. Розвиток продуктивних сил, глибше проникнення товарно-грошових відносин в усі галузі господарства, формування в другій половині XVIII ст. буржуазного укладу спричинилося до поглиблення територіального поділу праці. Відбулися, як відомо, значні зміни в політичному становищі українських земель. Правобережжя внаслідок поділів Польщі було об'єднано в складі Російської держави, остаточно визволено від татарських і турецьких набігів південь України, приєднано Крим. Галичина та Південна Буковина потрапили до складу володінь австрійських Габсбургів.

Освоєння Півдня та нових регіонів Слобожанщини, відбудова господарства Правобережжя, вихід Росії до Чорного та Балтійського морів, заснування портів на Чорноморському узбережжі мали певний вплив територіальний поділ праці та спеціалізацію окремих регіонів на виробництві певних видів продукції. Розвиток мануфактурного виробництва, піднесення міст також впливали на ці процеси.

Для Лівобережжя й Слобожанщини XVIII ст. час інтенсивного розвитку господарства. Після бурхливої доби XVII – початку XVIII ст. в цьому районі врешті встановились мирні умови господарювання. Хоча й відбувалося зростання старшинського землеволодіння, певні обмеження існували для ремесла, та все ж таки уряд Петра I проводив політику, спрямовану на розвиток промислів та ремесел, особливо тих, продукція яких була потрібна армії або йшла на експорт. Для піднесення ремесел існували соціальні умови – при всій складності ситуації на Лівобережжі та Слобожанщині ремісники, особливо в містах, мали кращі умови, ніж на Правобережжі. Позитивний вплив на розвиток господарства мало втягнення цих регіонів у всеросійський ринок²⁶.

Основними двигунами для промислів та ремесел протягом XVIII ст.

залишалися вода й вітер. На основі її енергії на річках та ставках України діяли різноманітні млини, які за допомогою відповідних пристроїв переробляли зерно на борошно та крупи, валяли сукно, розпилювали деревину, подрібнювали руду для рудень та сировину для виготовлення паперу. Хоча млинарство відоме по всій території України з давніх-давен, у XVIII ст. воно набуло на Слобожанщині значного розвитку. Документальні джерела налічують подеколи більше 100 млинарських коліс на одній греблі. На цих млинах мололося зерно, значна кількість виробленого на Слободській Україні борошна відправлялася на ринки Росії, до портів Риги та Петербурга²⁷.

Потреби армії та флоту, розвитку яких надавав великої уваги Петро I, вимагали значної кількості сукна, шкіряних виробів, полотна, канатів. Вироби з пеньки, конопляного масла йшли також на експорт. Розвивалися прядіння та ткацтво, а також виробництво конопляного масла на півночі Лівобережжя та північному сході Слобожанщини²⁸.

Розвиток гутного виробництва скла в XVII ст. став основою скляного мануфактурного виробництва, продукція якого – від аптечного скла до кристалу – вивозилася і в російські міста²⁹.

Якщо скляне виробництво розвивалося в тих самих місцевостях, регіон виробництва заліза дещо змінювався. Причина, очевидно, полягала у вичерпанні запасів руди на місці старих промислів. Проте оскільки бурхливий розвиток сільського господарства й ремесла вимагав значної кількості металевих виробів, розроблювалися запаси залізної руди в центральній частині Лівобережжя та на Слобожанщині³⁰. На основі широкого розвитку тваринництва (розведення великої рогатої худоби, вівчарства) продовжувався розвиток обробки шкіри, особливо в центральній частині Лівобережжя та на півночі Слобожанщини³¹.

Однією з провідних галузей господарства на Слобожанщині та Лівобережжі у XVIII ст. стало гуральництво. Крім старих методів, поширювалося виробництво горілки в так званих "англійських кубах". Для потреб цієї галузі та ряду інших набували значного розвитку виплавка міді та виготовлення мідних виробів. Мідь необхідна була й для армії. В основному мідноливарні гуті зосереджувалися в районах залізання мідної руди на півночі та в центрі Лівобережжя³².

Дальше заселення півдня Слобожанщини й Лівобережжя, освоєння південних районів, які не мали запасів деревини, викликали потребу у виробництві цегли. Базою для розвитку галузі стало розвинуте щодо цього Лівобережжя на кордоні з Новоросією. На півдні

цього регіону виникли цегельні заводи, близькі по своєму типу до мануфактур. Вони постачали цеглу в райони будівництва. Освоєння Новоросії протягом XVIII ст. відбувалось з півночі на південь, лише в кінці століття, із завершенням воєн та приєднанням Криму, почалося будівництво південних міст.

Освоєння степів, будівництво міст та фортець, розвиток землеробства, тваринництва спричинилося, як і на Слобожанщині, до піднесення та поширення млинарства. Але в степових умовах, крім водяних млинів, будувалися вітряки³³. В північних, раніше освоєних районах Новоросії, крім гончарства та виробництва цегли, швидко поширювалося ткацтво, виробництво сукна, що набувало товарного характеру. Таким чином Новоросія включалася в територіальний поділ праці всієї європейської частини Росії.

З приєднанням Чорноморського узбережжя розпочалося будівництво портів, пристаней, розвивалося кораблебудування. В Миколаєві та Херсоні будувалися судверфі, тоді ж виникали лісопилні заводи, що обробляли привозну деревину³⁴. У південних містечках розвивалися гончарство, виробництво цегли, виплавка заліза та міді, млинарство. Все більшого значення для України у XVIII ст. набувало виробництво кримської солі. На узбережжі Азовського моря виник і розвився район селітроваріння навколо с. Покровське.

Протягом XVIII ст. відбудовувалося господарство Подніпров'я та Поділля. Виник район видобутку заліза на півночі Київщини, в центральній її частині розвивалося селітроваріння. Зароджувався цей промисел ще під час існування козацької адміністрації та діяльності С.Палія, що оголосив кордони до річки Тегерів³⁵. Саме для оборони цього кордону від шляхетської Польщі розвивалося селітроваріння з метою виробництва пороху. На півдні Київщини – районах розвитку тваринництва при поширенні водяних і вітряних млинів виникли і вдосконалювалися сукновальні. Тут поширювалися ремесла обробки шкіри. З тих же причин, що й на Лівобережжі, змінювалася локалізація залізобудівних ремесел і промислів, які внаслідок розробки нових запасів руди переміщувалися на східну та центральну частини Волині³⁶. З розширенням посівів технічних культур в сільському господарстві Південно-Західної Волині розвивалося прядіння та ткацтво. Продукція їх користувалася попитом у містах і містечках району, кількість яких збільшувалася в другій половині XVIII ст., а також вивозилася на Правобережжя.

На півдні Волині у другій половині XVIII ст. виник район мануфактурної промисловості. Основними її галузями стали ткацькі мануфактури, мідеплавильні та залізобудівні, розвивалося гончарство та виробництво цегли, обробка шкіри. На відміну від Лівобережжя

та Слобожанщини, де переважна більшість мануфактур була або державною, або створювалась на основі посесій, чи самими ремісниками. На Правобережжі значна кількість мануфактур належала магнатам, які в другій половині XVIII ст. активно займалися підприємницькою діяльністю, прагнучи до участі в торгівлі та реалізації всіх виробів свого господарства на ринку³⁷. Таке явище простежувалося не лише на Волині, а й на Поділлі.

Відбудова господарства Поділля відбувалась після воєн шляхом реставрації феодальної власності на землю і ґрунтованих на ній соціальних відносин. Ще більшою мірою, ніж на Волині, польська шляхта й магнати Поділля орієнтували своє господарство на ринок. Поділля стало регіоном широкого розвитку тваринництва на ринок, звідки велика рогата худоба переганялась на продаж в Галичину, Центральну і Західну Європу. Поширювалося тут і вівчарство. Ці галузі господарства створювали сировинну базу для поширення прядіння, килимарства, виробництва сукна та виробів з шкіри. Більшість з них на кінець XVIII ст. досягла мануфактурного рівня розвитку.

Через Поділля здавна пролягали торговельні шляхи на південь через Кам'янець та Могилів, наприкінці століття прокладався поштовий тракт вдовж Дніпра, по якому проходив кордон між Росією і Туреччиною; до Одеси, звідки подільське зерно та ремісничі вироби вивозилися на продаж³⁸. Наприкінці XVIII ст. у цьому ж регіоні розвинутими були гончарство та виробництво цегли. Після об'єднання з Росією звідси почали вивозити гончарні вироби та цеглу на будівництво південних міст та містечок.

Таким чином, давні економічні зв'язки між Правобережжям та українськими землями, що воз'єдналися з Росією ще у середині XVI ст., підготували входження ремесла й промислів цього регіону в систему українського та всеросійського ринку, участь їх у територіальному поділі праці як на Україні, так і в Росії. Об'єднання більшої частини українських земель у складі Росії мало, як відомо, позитивне значення для розвитку економіки обох країн. До Росії з України вивозилися хліб, різні продукти харчування, значна кількість і великий асортимент ремісничих і промислових металевих та шкіряних виробів, скло, полотно, сукно, вовна, селітра тощо. З центральних районів України надходили сировина, вироби ремесла та промислів для освоєння Півдня. Через Україну налагоджувалися економічні зв'язки Росії з країнами Південної, Центральної та Західної Європи.

Протягом тривалого часу Правобережжя й Галичина перебували в складі Польщі. За ці століття встановилися і розвинулися еконо-

мічні зв'язки земель між собою та з польськими землями. В XVI–XVII ст. встановилися і певні закономірності участі ремесла й промислів цих територій у господарському розвитку Речі Посполитої. Галичина, як уже зазначалось, належала до з давніх-давен заселених територій. Хоча край був ареною безперестанних турецько-татарських грабінницьких походів, та своєю працею народні маси щоразу підводили з попелу міста й села. Галичина в XVI ст. стала одним з найбільш розвинутих регіонів України. Війни XVI – початку XVII ст., зокрема шведська навала, значно підірвали господарство Руського воєводства, на середину століття воно відбудовується. Як і в решті країн Східної Європи, тут відбувався перерозподіл земельної власності, виникали і зростали великі магнатські латифундії. Значні "коронні" землі належали державі, яка надавала їх в оренду тим же магнатам. Зростало монастирське землеволодіння. Відбудовувалися міста Галичини, які в боротьбі з засиллям шляхти відстоювали своє право на самоврядування. Наприкінці XVIII ст. Галичина – порівняно розвинутий економічно регіон. Галицька сіль постачалася майже на всю Україну, значну територію Росії, а також в країни Європи. Розвивалося виробництво скла, зростала кількість ткацьких мануфактур, удосконалювалась обробка шкіри. В центральній частині Галичини в кінці XVIII ст. діяв компактний район виплавки заліза та міді. Рудні, димарки, гамарні були досить поширеними, хоча діяли в скрутних умовах: дрібні селянські промисли в усіх галузях розвивались у жорсткій боротьбі з магнатськими мануфактурами, продукція яких часто витісняла з ринку вироби ремісників. Доля цього району виплавки й обробки металів наприкінці XVIII ст., після загарбання Галичини Габсбургською монархією, ще більше ускладнилась конкуренцією виробів розвинутих австрійських мануфактур. На початку XIX ст. більшість галицьких гут, рудень та гамарень занепадали, так і не піднявшись, за нечисленими винятками, до етапу мануфактурного розвитку. Але протягом другої половини XVIII ст. ці промисли не лише забезпечували знаряддям праці галицьке ремесло, промисли та землеробство, а й частково вивозились до Буковини, на Поділля, а також у польські землі³⁹. На Правобережжю України, Росію з Галичини вивозилися скло, залізні та дерев'яні вироби. Важливою галуззю господарства Галичини було виробництво селітри, попит на яку зростав у зв'язку з потребами війська. Наприкінці XVIII ст. регіон виробництва селітри виник у східній частині Галичини. Ще однією важливою галуззю господарства було розведення риби в ставках, значна частина якої вивозилась.

Відсталою економічно у XVIII ст. залишалась північна Букови-

на, яка з 1776 р. увійшла до складу імперії Габсбургів. Порівняно розвинутим промислом було виробництво скла та виробів зі шкіри⁴⁰, які частково вивозились і в Росію. В основному ж місцеве населення забезпечувалось привозними промисловими товарами – через Буковину пролягало кілька важливих торговельних шляхів до Молдавії, Волощини, Балканських країн, куди вивозилась продукція ремесла та промислів з українських земель, Росії, Галичини та Польщі⁴¹.

Наприкінці XVIII ст. поквавився розвиток ремесла та промислів на Закарпатті. Головними галузями стали виплавка заліза, міді та скла, виробництво цегли та виноробний промисел. На цій території потреби в промислових výroбах, як і на Буковині, задовольнялась значним імпортом, головним чином з Галичини та Польщі. Зміни в політичному становищі українських земель, що відбулися в кінці XVIII ст., позначилися й на територіальному поділі праці. Галичина була відірвана від Правобережжя, з яким її пов'язували давні економічні зв'язки. На всіх шляхах з Галичини на Правобережжя виникли митниці, що значно ускладнювали товарообмін. Проте, він не припинився. Магнати, які мали маєтки в Галичині й на Правобережжі, перевозили продукцію свого господарства. Так, з фільварків Волині надходило прядиво на ткацькі мануфактури Галичини, а з Галичини на Правобережжя – селітра, скло, цегла, металеві та дерев'яні вироби⁴².

Таким чином, наприкінці XVIII ст. в ході підприємницької діяльності магнатів, внаслідок продовження впливу традиційних економічних зв'язків Правобережжя з Галичиною, остання не втрачала свого місця в територіальному поділі праці українських земель.

Дискримінаційна політика Габсбургів значною мірою ускладнювала зв'язки Західної України з рештою земель, що входили до складу імперії, особливо утруднювався вивіз товарів, які, втім часто не витримували конкуренції з виробами австрійських мануфактур. Ще й тому аж до кінця XVIII ст. і пізніше, активно розвивались економічні зв'язки між Галичиною, Закарпаттям, Правобережжям, а через нього – з Росією.

Таким чином, протягом XVI–XVIII ст. ремесло та промисли на українських землях незважаючи на політичні та воєнні складності, пройшло значний шлях розвитку від дрібних майстерень та закладів до мануфактур. У ході цього процесу формувалася певний територіальний поділ праці, який поглиблювався, розвивалось господарство й техніка, освоювалися природні ресурси українських земель.

Значний вплив на територіальний поділ праці справили політичні події – об'єднання українських земель з Росією. Об'єднане в середині XVII ст. Лівобережжя зберегло й підтримувало еко-

номічні зв'язки з Правобережжям і Галичиною. Після приєднання Галичини до імперії Габсбургів її політика, що перешкоджала вивезенню ремісничих та промислових виробів з Галичини до інших регіонів держави, штовхала галицьке купецтво та ремісників до вивозу товарів на Правобережжя. Ці торговельні контакти зберігались і в кінці XVIII ст., коли Поділля та Волинь увійшли до складу Росії і сприяли підтримці економічних зв'язків цих територій з західноукраїнськими землями. Таким чином всі українські землі тією чи іншою мірою підтримували економічні зв'язки і між ними існував досить чіткий поділ праці.

Отже, на кінець XVIII ст. залізо виплавлялось в центральній частині Лівобережжя, Слобожанщині і Поліссі, в центрі Волині, чотирьох досить компактних регіонах Галичини – в центрі, на північному заході, півночі та сході, на Закарпатті. Відбувався процес переходу цієї важливої галузі виробництва на рівень мануфактури. Залізобобне виробництво України в цілому забезпечувало господарчі потреби і частково вивозилось в прилеглі райони Росії та польські землі.

Слобожанщина, Волинь та Галичина були регіонами розвинутого прядіння та ткацтва, що також сягали мануфактурного рівня. Сільське ремесло цих місцевостей забезпечувало сировиною міські мануфактури Лівобережжя та магнатські – на Волині та Поділлі. В Галичині починалася конкуренція між магнатськими та міськими підприємствами.

На півночі Лівобережжя, Поділлі, Волині та Закарпатті розвивалось виробництво міді, потреба в якій в умовах воєн XVIII ст. була значною. У центрі Лівобережжя, на всій Слобожанщині, на Поділлі, Буковині, Закарпатті розвивалася обробка шкіри, вироби з котрої становили один з найважливіших предметів вивозу в зарубіжні країни.

Здавня поширене на Україні гончарство, особливо розвивалося в Галичині, на Буковині, Київщині, в центрі Лівобережжя та Слобожанщині. На базі старих гончарень на півдні Лівобережжя та Волині виникали й розвивалися центри цегельного виробництва. В районах гончарства виникало і парцеляно-фаянсове виробництво. Наприкінці XVIII ст. порцелянові мануфактури діяли в Києві, Баранівці, Дубно та інших містах.

У XVIII ст. на півночі Лівобережжя, півдні Волині, півночі та центральній частині Галичини й Закарпаття виникали райони виробництва скла. Кожне підприємство мало свій асортимент виробів і тому обмін склом між окремими районами був жвавим. Скло вивозилось також в Росію та Польщу.

Війни за приєднання Чорноморського узбережжя вимагали значної кількості пороху. Тому на Слобожанщині, Полтавщині успішно розвивалося селітроваріння. На Правобережжі ця галузь поширилася на Волині й півночі Галичини.

На територіях України, багатих лісами, здавна розвивався деревообробний промисел. Деревина та вироби з неї переправлялись з Полісся по Дніпру, Карпатським річкам в південні райони.

Новим поширеним видом промислів став наприкінці XVIII ст. миловарний. Центри його виникали на Слобожанщині, Черкащині.

Освоєння Півдня, вихід до Чорного моря спонукав до розвитку кораблебудування. На півдні України будувалися верфі, ліс для яких сплавлявся Дніпром.

Кінець XVIII ст. - час поширення й розвитку мануфактур в ремеслах та промислах України. Подальші етапи, перехід до використання машинної праці, що поступово починався з 20-30-х років XIX ст., дальше втягнення Правобережжя до всеросійського ринку внесли в спеціалізацію окремих районів свої корективи: вона стає чіткішою, виникають нові галузі господарства. Відбуваються зміни й на західноукраїнських землях, де розвиток ремесла та промислів уповільнювався внаслідок колоніальної політики Австрійської імперії.

- 1 Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. - К., 1970. - С. 107.
- 2 Історія народного господарства Української РСР. - К., 1983. - С. 84.
- 3 Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - К., 1979. - Т. 1, кн. 2. - С. 162.
- 4 Там же. - К., 1979. - Т. 2. - С. 292.
- 5 Голобуцький В.О. Вказ. праця. - С. 142.
- 6 Боряк Г.В. Адміністративно-територіальне устроєство українських земель в кінці XV - середині XVI в. Аналіз документ. іст.-в: Автореф. дис. канд. іст. наук. - К., 1987. - 16 с.
- 7 Ісаєвич Я.Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. - К., 1961. - Вип. 7. - С. 99-102.
- 8 Грабовецький Б.В. Мелкое товарное производство и становление мануфактуры на Прикарпатье в XVI-XVII ст. (на материалах солеварных промыслов): Автореф. дис. канд. ист. наук. - К., 1984. - С. 4.
- 9 Паньків Б.М. Экономическое развитие городов и местечек Галицкой земли во второй половине XVI - первой половине XVII в.: Автореф. дис. канд. ист. наук, 1983. - С. 14.
- 10 Голобуцький В.О. Вказ. праця. - С. 96.
- 11 Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. - К.,

1963. - С. 79; Переписні книги 1666 року. - К., 1933. - С. 341-344.
- 12 Інкін В.Т. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. - Львів, 1959. - С. 14.
- 13 Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. - К., 1926. - С. 19, 102.
- 14 ЦДІА УРСР. - Ф. 21, спр. 10. - Арк. 6 зв. - 7; Ф. 21, спр. 8. - Арк. 3; Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН. - Кн. 6. - С. 155; АЮЗР. - Спд., 1878. - Т. 10. - С. 821-822.
- 15 ЦДІА УРСР. - Ф. 25, спр. 5. - Арк. 42; Спр. 7. - Арк. 30, 42, 70, 44 зв.; Спр. 4. - Арк. 64; Спр. 6. - Арк. 16; Ф. 28, спр. 4. - Арк. 49.
- 16 АЮЗР. - Ч. 7. - 1. - С. 124, 140-144.
- 17 Kolaczowski Z. Wiadomości o fabrykach w Polsce... - Warszawa, 1878. - S. 217; Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1880. - T.1. - S. 14, 150, 520.
- 18 Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или стат. ист. и церков. заметки о всех деревнях, селах, м-ках и городах в пределах губ. находящихся. - К., 1864. - С. 14, 27, 46 и др.
- 19 Сеґинский Е. Город Каменец-Подольский. - Киев, 1895. - С. 15-19; Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. - К., 1971. - С. 504, 516, 528, 607.
- 20 ЦДІА. - Ф. ВУА. - Спр. 18771. - Арк. 2 зв., 47 зв. - 48, 158-159; Спр. 18653. - Арк. 1, 10, 12 зв.
- 21 Материали для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI-XVIII ст. - Харьков, 1886. - С. 204-205; Слюсарський А.Т. Слобідська Україна. - Х., 1954. - С. 43-44.
- 22 Материали для истории колонизации и быта... Т. 1. - С. 136, 233, 276; Слюсарський О.Т. Вказ. праця. - С. 308-311, 224-233.
- 23 Голобуцький В.О. Вказ. праця. - С. 92.
- 24 Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомышльский. - К., 1872. - С. 14, 16; Компан О.С. Вказ. праця. - С. 96.
- 25 АЮЗР. - К., 1869. - Т. 1, ч. 5. - С. 165, 167.
- 26 Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. - К., 1978. - С. 187.
- 27 ЦДІА. - Ф. ВУА, спр. 19137. - Арк. 9, зв. - 10, 12 зв.
- 28 ЦДІА. Спр. 18483. - Арк. 1, зв. - 2, 17 зв. - 18, 30 зв.
- 29 Петрякова Ф.С. Українське гутне скло. - К., 1971; ЦДІА. - Ф. ВУА, спр. 18483. - Арк. 24, 30 зв., 39.
- 30 ЦДІА. - Ф. ВУА. - Спр. 18483. - Арк. 24, 30 зв., 39; Ф. ВУА. - Спр. 19137, ч. 2. - Арк. 25-25 зв., 45 зв. - 46, 90; Ф. ВУА; спр. 18483. - Арк. 11, 17 зв. - 18, 28, 30 зв., 41 зв., 54.
- 31 Там же. - Спр. 18483. - Арк. 55-59 зв., 57 зв., 67 зв., 70-70 зв., 72, 88 зв.; Спр. 19137. - Арк. 29, зв. - 30, 45 зв. - 46, 119, 129 зв., 137 зв.
- 32 Там же. - Спр. 18483. - Арк. 46 зв., 78 зв. - 79, 83, 123.
- 33 Там же. - Спр. 18336. - Арк. 2, 19 зв. - 20, 24 зв. - 28, 29 зв. - 30, 36.
- 34 Там же. - Спр. 18336. - Арк. 171 зв. - 172, 175 зв. - 176.

- 35 Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас в ході класової боротьби. Друга половина XVI-XVII ст. - К., 1985. - С. 68.
- 36 ЦДБІА. - Ф. ВУА. - Спр. 18653. - Ч. 6. - Арк. 4 зв., 7, 7 зв.; Ч. 7. - Арк. 3 зв. -4; Ч. 8. - Арк. 2 зв., 5; Ч. 10. - Арк. 4 зв.
- 37 Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVII в. - К., 1961. - С. 145.
- 38 Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. - Одесса, 1838. - Ч. 1. 1730-1795. - С. 147.
- 39 Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єд. західноукр. земель в єдиній Укр. Рад. державі. - Львів, 1968. - С. 412.
- 40 Нариси з історії Північної Буковини. - К., 1980. - С. 216.
- 41 ЦДБІА. - Ф. ВУА. - Спр. 18683. - Ч. 5. - Арк. 5; Ч. 11. - Арк. 10; Ч. 6. - Арк. 1; Ч. 3. - Арк. 9.

Надійшла 1.10.1986 р.

М.Г.Крикун

КОРДОНИ Й ПОВІТОВИЙ ПОДІЛ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
В XVI-XVII ст.

У статті на основі аналізу джерел визначаються кордони Волинського воєводства в XVI - XVII ст., показуються їх зміни на спеціальній карті адміністративно-територіального поділу того часу.

В статті на основі джерел визначаються кордони Волинського воєводства в XVI - XVII вв., показуються їх зміни на спеціальній карті адміністративно-територіального поділу того часу.

Волинське воєводство, як Київське та Брацлавське, було утворено у складі Великого князівства Литовського за ухвалою віленського сейму 1565-1566 рр.¹ Згідно з Люблінською унією (1569) його разом з тими ж воєводствами загарбала шляхетська Польща. Відтоді Волинське воєводство перебувало під гнітом Речі Посполитої до останньої третини XVIII ст.

Територіальною основою воєводства була Волинська земля, кордони якої від її виникнення в період Київської Русі протягом кількох століть змінювалися². Волинське воєводство (називатимемо його також Волинню) займало території в басейні правих приток Прип'яті - Горині, Стиру, Стоходу і Турії, лісостеповій і лісовій географічних зонах і межувало на півночі з Пінським повітом Брестського воєводства Великого князівства Литовського, на північному захо-

ді й частково на заході (в районі Грубешівського анклав) з Холмською землею Руського воєводства, на заході - Белзьким воєводством і Львівською землею Руського воєводства, на півдні - Терехівським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким і Летичівським повітами Подільського воєводства, на сході - з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства.

Кордони Волині в основному окреслені в "довоєводський" її період. Під час розмежування у 1546 р. володінь Польщі й Великого князівства Литовського чітко визначено її кордони з Руським, Белзьким і Подільським воєводствами. Вони проходили переважно по суходолу, частково по Бугу, Стиру, Слонівці (притоці Стиру), Серету (притоці Дністра), Медведівці (притоці Збруча), Шалівці (притоці Медведівки) і Божку (притоці Бугу)³. На віленському сеймі 1565-1566 рр. схематично були визначені кордони Волині з Київським воєводством по Случі (притоці Горині) до району південніше м.Чортир-ри (напевно до вигину Случі в районі м.Любара), а звідти - по суходолу до могили Гончарихи, що "над Великим шляхом татарським"⁴. Є підстави вважати, що визначений віленським сеймом кордон існував до 1565 р. І.І.Лаппо опублікував датований 1563 р. невеличкий фрагмент опису кордонів Волинського і Київського воєводств, який текстуально повністю збігався зі згаданим документом сейму⁵.

Від "воєводських" часів Волині дійшло до нас три джерела, в яких подано її кордони. Хронологічно перше з них - генеральна і спеціальна карти України Г.Л. де Боплана, складені в середині XVII ст. Північний кордон воєводства Боплан позначав північніше Володимира і Луцька і тим самим, порівняно з названими вище документами, значно опускав її на південь, через що Волинь у нього не межувала з Холмською землею. Північну частину західного кордону Боплан на великій відстані зображував по Бугу - до м.Добротвора, чим, порівняно з актом розмежування 1546 р., відсував її помітно на захід. Від Добротвора кордон пролягав на схід до м.Лешнева, що на Слонівці. Відомості Боплана про кордон її від Лешнева в південно-східному напрямі в основному повторювали дані 1546 р. Південніше м.Олексія Нового кордон повертав на схід, дугою огинав з півночі міста Збараж і Волочиск, а далі на сході загалом збігався з лінією волинсько-подільського пограниччя 1546 р. Кордони Волині з Київським воєводством Боплан розміщував на великій відстані на схід від Случі, паралельно їй, далі східніше Бердичева, Кодні й Житомира⁶.

Наступне хронологічне джерело - це акт розмежування у 1680 р. польськими і турецькими комісарами Волині й території окупованого Османською імперією Подільського воєводства⁷. Воно фактично повто-

© М.Г.Крикун, 1990

ISSN 5-12-001227-3. Географічний фактор в історичному процесі, 1990.